УДК 821.161.2.09

В. П. Біляцька (м. Дніпропетровськ)

ПОЕМА «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА» П. КУЛІША В «ОБСЕРВАЦІЯХ» С. ТОМАШІВСЬКОГО І В. ЩУРАТА

У статті розглядається поема П.Куліша «Маруся Богуславка» в контексті студій про цей твір Степана Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі» (1901) й Василя Щурата «Філософська основа творчості П. Куліша» (1922) та «Кулішева «Маруся Богуславка» (1928).

Ключові слова: *поема, дума, образ, наукові студії, контекст, фольклор.*

В статье рассматривается поэма П.Кулиша «Маруся Богуславка» в контексте студий об этом произведении Степана Томашивского «Маруся Богуславка в украинской литературе» (1901) и Василя Щурата «Философская основа творчества П. Кулиша» (1922), «Кулишова «Маруся Богуславка» (1928).

Ключевые слова: *поэма, дума, образ, научные студии, контекст, фольклор.*

The article reveals the poem of Kulish «Marusia Boguslavka» in the context of works of Stepan Tomashivskyi «Marusia Boguslavka in Ukrainian literature» (1901) and VasyF Shchurat {(Philosophical background of P. Kulish^s works» (1922), «Kulish^s «Marusia Boguslavka» (1928).

Key words: *poem, duma, image, scientific works, context, folklore.*

Пантелеймон Куліш - одна з відомих постатей національної культури: письменник, перекладач, літературний критик, видавець, громадський діяч, фольклорист-етнограф. Збиранням і популяризацією української народної творчості П. Куліш серйозно займався упродовж всього свого творчого життя. Вирушаючи в експедицію, він «ставив собі за мету зустрітися з кожним, хто знав хоча б одну народну пісню, думу, легенду чи казку або принаймні був цікавим співрозмовником» [4, с. 341]. У рукописах П. Куліша зазначено 31 позицію етнографічно-фольклорних напрацювань, багато уваги в них відведено методиці записування, подано мікроаналіз тексту. Це сприяло певній «безсистемності» добору й розташуванню фольклорних матеріалів. «Така видима «безсистемність» в «Записках о Южной Руси» дала йому можливість повніше та яскравіше представити колорит обстановки функціонування української народнопоетичної творчості,... ввести читача в самий процес етнографічного спостереження» [4, с. 337]. Тому й не дивно, що багато творів письменника мають фольклорне джерело, зокрема й поема «Маруся Богуславка. Староруська поема (1620 - 1621)», що з'явилась друком

© Біляцька В.П., 2012

у 1899 - 1901 роках у «Літературно-науковому віснику» у Львові. Вибір теми, пов'язаної з образом Марусі Богуславки, невипадковий. Відомо, що дума «Маруся Богуславка» була записана П.Кулішем від кобзаря А.Шута, очевидно, під час мандрівок Правобережною Україною в 1846-х роках [4] й уперше надрукована у першому томі «Записок о Южной Руси» в 1856 році. Хоча в праці «Историческія песни малорусскаго народа съ обьясненіями Вл. Антоновича и М.Драгоманова» подано два варіанти думи «Маруся Богуславка» й під одним зазначено, що записано думу від кобзаря Ригоренка в Краснім Куті Богодухівського повіту на Харківщині, і цей запис надруковано в «Записках о Южной Руси» П. Куліша 1856 року [1, с. 233].

Починаючи з другої половини XIX століття й до сьогодні, дума була об'єктом наукової уваги П. Куліша, О. Лісовського, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Костомарова, П. Житецького, О. Макарова, С.Томашівського, А. Кащенка, Ф. Колесси, К. Грушевської, Б. Кирдана, М. Плісецького, Г. Нудьги та інших дослідників, які ґрунтовно вивчали твір у контексті часу, його жанрову своєрідність, історизм, різні аспекти поетики та творення образу головної героїні.

Про написання, редакції й історію публікацій поеми П. Куліша «Маруся Богуславка» йдеться в примітках В.Івашкова до другого тому творів письменника. Поема мала складатися з двох сюжетно самостійних частин, кожна по 12 пісень, крім прологу та епілогу. Ми ж маємо 7 пісень першої частини, нерівних між собою; 9 - 12-та пісні та незакінчена 13-та другої частини надруковані І. Франком у «Літературно-науковому віснику» в 1901 році в книзі 2-й і 3-й. Але не всі «пісні» та «думи» тексту поеми збереглися, а ті, що залишилися, потребують ґрунтовного текстологічного дослідження, особливо друга частина поеми. Вона, на думку С. Томашівського, «чистий плід уяви поета», виходить за межі історико-літературної теми про Марусю Богуславку, особливо «осередоком подій на українську землю» [12, с. 36]. У передмові до другої «половини» поеми І. Франко писав: «Друкуючи отсей відривок другої частини «Марусі Богуславки», ми на самім вступі мусимо поновити засторогу... друкуємо Кулішеву поему задля високої літературної стійности деяких її частей, уважаючи при тім цілість як історико-літературний документ, у якому ми не маємо права ані змінювати що-будь або бракувати...» [13, с. 117].

Безперечно, народна дума про Марусю Богуславку визначила концепцію твору П. Куліша, але зміст думи й поеми помітно відрізняються. У думі «Маруся Богуславка» не йдеться про те, як героїня потрапила в полон, як стала особою, якій довіряв «пан турецький» (на відміну від усіх її переробок), а безпосередньо повідомляється про її вчинок. Вона прибуває в кам' яну темницю й говорить бранцям, які «в неволі пробували... тридцять літ» [3, с. 64], про святий «празник» на «християнській землі». Звістку про Великдень вони зустріли з розпачем і прокльонами. Маруся попросила не проклинати її й повідомила, що завтра, коли «пан турецький» поїде до мечеті, вона візьме ключі і звільнить їх. Ще пояснила, що з козаками не

зможе повернутись «на тихі води» у «мир хрещений!» [5, с. 67], бо вже потурчилась для «лакомства нещасного», але прохає «города Богуслава не минати» й передати батькам «ґрунтів, великих маєтків» [0, с. 66] не збувати, її з «неволі не викупати» [0, с. 66]. У жодному варіанті дум не засуджується зречення героїнею християнської віри, бо вона уособлює тих, хто не з власної волі залишив Україну.

Поема П. Куліша «Маруся Богуславка» відкривається присвятою дружині (Г*Б*) [8, с. 441]. Початок прологу подібний до заспіву народної думи: «Ой як у славному /Та стародавньому /Місті Богуславі /Там стояла свята церковиця / До божої слави» [8, с. 441] й була відома «благочествієм древнім». У ній правив піп Державець, який оселився в Богуславі, бо не любив Польщі і її порядків, з козаками не братався: «. у церкві їх картав словами, /Соромив ледачими ділами / І полковника й козацького гетьмана / Уважав за нехриста і бусурмана [8, с. 442]. За це й козаки його не любили. Тільки мав прихильність до нього старий Товстогуб, бо вподобав «попівну молодую», але вона кохала козака Левка Кочубея. Коли козаки пішли в похід, на Богуслав напали татари, підпалили хату й попа в церкві, а Марусю забрав у полон, як з' ясувалось, брат матері, якого колись продав туркам козак Гнат Шуй. Мати, мов божевільна, кидається шукати доньку. Хвору й знесилену її підбирає Кантемір, наставник бурджацької орди, і віддає виходити її своїй дружині Заїрі. Згодом він приводить матір до Марусі, яку обожнював Осман і всіляко хотів прихилити до себе. Зустрівшись, Маруся й мати довго вели суперечку щодо релігійної віри. Щоб остаточно привернути до себе Марусю, Осман за допомогою Кантеміра й Заїри дозволяє випустити невольників з України. Маруся звільняє козаків і здобуває славу на віки.

Отже, народна дума визначила ідейно-естетичну цінність поеми П. Куліша «Маруся Богуславка», художня тканина твору насичена ліричними піснями, героїкою дум й історичних пісень («Самійло Кішка», «Буря на Чорному морі», «Плач невольників», «Невольники на каторзі», «Пісня про Байду», «Маруся Богуславка» та ін.), народними тропами й ритмомелодикою, образами й описом історичних подій. Порівняно з текстом думи П. Куліш суттєво розширив історичний простір твору, «по суті модифікував і філософськи обґрунтував нову ідейно-естетичну концепцію, пов'язану не лише із образом Марусі Богуславки, а й із самою сутністю складного історичного часу» [5, с. 622], хоча цей твір, загалом, обділений науковою увагою.

Найавторитетнішими студіями, присвяченими розгляду поеми П. Куліша «Маруся Богуславка», є роботи дослідників початку ХХ століття Степана Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі» (1901) й Василя Щурата «Філософська основа творчості П. Куліша» (1922) та «Кулішева «Маруся Богуславка» (1928). Саме на їх спостереженнях («обсерваціях», за означенням С. Томашівського) зупинимося детальніше.

Інтерпретацію народної думи «Маруся Богуславка» в українській літературі П. Кулішем зроблено не вперше, наприкінці ХІХ століття вже було

надруковано п'ять різножанрових творів з головним однойменним образом: поема «Маруся Богуславка» (1862) Є. Згарського; оповідання «Турецькі бранці» (1868) І. Воробкевича; історична драма «Маруся Богуславка» (1875) І. Нечуя-Левицького; драма «Ясні зорі» (1894) Б. Грінченка; історико-побутова драма «Маруся Богуславка» (1899) М. Старицького. Це ілюструє зацікавлення митців історією та образом Марусі Богуславки у фольклорі нашого народу, неординарною постаттю легендарної дівки-бранки, а дослідників спонукає вивчати й зіставляти. Так, В. Щурат у передмові до друку поеми в 1928 році «Кулішева «Маруся Богуславка» писав, що від попередників лиш дечим «запозичився» П. Куліш: «із поеми Згарського він узяв помисл уведення в поему попа-батька Марусі Богуславки; за Левицьким впровадив у поему матір її. Інші особи, крім згаданих уже двох історичних, Османа й Кантеміра - це поетичні кремації самого Куліша» [14, 5]. Хоча відомо, що П. Куліш «іще перед 1885 роком подавав свою поему до цензури в Росії і мав дозвіл друкувати її з незначним пропуском» [13, 118], тому малоймовірні запозичення, тим паче, він перший надрукував народну думу.

У 1901 році було надруковано історико-літературний нарис С. Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі», на який згодом посилались майже всі дослідники. У ньому автор зосередив увагу на визначенні історичних умов виникнення героїчного епосу, велику увагу відвів розгляду народної думи «Маруся Богуславка», зробив огляд творів Є. Згарського, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Воробкевича, у яких головна героїня, Маруся Богуславка, гине. Найбільш ґрунтовно С. Томашівський зупинився на поемі П. Куліша. Починаючи аналіз твору з присвяти дружині, яку письменник, на думку С. Томашівського, прирівнює до «душ святих», до ангелів, а значить поклав «ідею правди як ціль одиноку, не лише для себе, а й для нас» [12, с. 28], він коментує зміст, висловлює свої судження як про переваги, так і про недоліки поеми. С. Томашівський пише: «Понад усе Куліш увів багато нових елементів у поему, а перейнятим дав інший характер. Усі вони мають трояке джерело: історію, історичні пісні й історіософічні погляди Куліша» [12, с. 37]. З історії, на його думку, П. Куліш взяв образи Османа II, Кантеміра, П.Сагайдачного, Кочубея (це ім'я відоме з XVII ст.); з народної творчості в основному твори героїчного епосу. Щодо зауваг вченого стосовно історіософічних поглядів письменника, то з ними важко погодитись.

Так, С. Томашівський пише, що не зможе знайти письменника серед інших народів, який би ішов так проти суспільності, як П. Куліш, перш за все, протиставив два світи: магометанський і християнський. «Філософсько-релігійна сторона магометанства нескінченно висша над християнством» у поемі [12, с. 42], - стверджує дослідник. Саме цьому питанню і відведено левову частину праці С. Томашівського, який зауважує, що, знаючи П. Куліша як прогресивного письменника, він побачив «в тім Кулішеві сьвітогляді або невірність, або дивоглядність, або мертвеччину, або й просто неморальність» [12, с. 46]. Поема «Маруся Богуславка» під його пером , як

вважає С. Томашівський, - твір мало оригінальний, з історичними помилками й «непереваренною філософією», він шукає незвичайних тем і мотивів, хоче стати новим реформатором суспільства, але ж ворог козацтва й духовенства. «Скільки було баламутства в діяльності Куліша, скільки блудів і непорозуміння - всьому тому вінець у «Марусі Богуславці». Инакше - се моральна руїна» [12, с. 49] - пише С. Томашівський і додає: «Різкий спосіб вислову робить те, що нас при читанню огортає дуже немиле почуттє, чуємо несмак, нараз аж одридженнє. І поема, як артистична цілість, і поодинокі частини її потерпіли з тої причини дуже сильно» [12, с. 59].

Думки й різкі висловлювання С.Томашівського з приводу поеми П. Куліша поділяли не всі дослідники. І. Франко в передмові публікації твору в «Літературно-науковому віснику» в 1901 році (передчуваючи літературознавчу полеміку з приводу світоглядної еволюції П. Куліша) писав, що «ми можемо зовсім не поділяти політичних, релігійних та соціальних поглядів авторових, бачити їх повну неконсеквентність, невиробленість і наївність, а проте вважаємо обов' язком літературно-наукового органу - не ховати від громади нічого, що такий діяч, як Куліш, уважав потрібним вилити словами і над чим працював довго і з очевидним замилуванням» [13, с. 118]. А ще І. Франко відзначив художні достоїнства поеми - «високу поетичність і язикову стійність» [13, с. 118].

Не погодився з висновками С. Томашівського щодо поеми й М.Зеров. У праці «Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства», надрукованій у 1929 році, він зауважив, що найскладніше плетиво «улюблених образів та ідей подибуємо в кілька разів перероблюваній, та так і не скінченій «Марусі Богуславці». Загальна характеристика Куліша, що дається в статті Томашівського, хибує на риторичність і навряд чи може вважатися нині за переконуючу» [6, с. 274].

Не поділяв думок Степана Теодоровича Томашівського стосовно світогляду й творчості П. Куліша й Василь Щурат. У 1922 році у студії «Філософські основи творчості Куліша» він заперечив його судження щодо поеми «Маруся Богуславка». Розкриваючи сутність художньо-естетичного мислення письменника, дослідник вказав на тісний зв' язок його творів з філософією Спінози та Шелея, і наголосив, що він знаходить ключ до розуміння «ідеї любові та правди у таких творах, як поеми «Маруся Богуславка», «Мохамед і Хадиза», драма «Байда, князь Вишневецький» [2, с. 47].

На релігійно-філософських шуканнях П. Куліша у 1880-х роках наголошує й сучасний дослідник його творчості Є. Нахлік. Він писав, що релігійна свідомість письменника зазнала певної еволюції, зумовленої філософською лектурою та власними роздумами над феноменом надприродного, що він «під впливами Ренана, Макса Мюллера, Дрепера та інших філософів-позитивістів пройнявся ідеєю релігійної єдності людства, яке сповідує різні віровчення - християнство, буддизм, іслам та ін. Релігійно-історіософська поема «Маруся Богуславка» проголошує своєрідне

«нововірство» як синтез загальнолюдських ідеалів християнства та ісламу в єдиній «релігії любові», «релігії науки». Підставою для обґрунтування цього «нововірства» Кулішеві стало його переконання в тому, що різні віросповідання - від язичницького до майбутнього позакультового - це ніщо інше, як розмаїті форми вияву єдиних у своїй основі релігійних почуттів людини, своєрідні історичні обрядово-світоглядні призми відображення й осмислення єдиної сутности Божої світобудови» [10, с. 494]. Очевидно, захоплення «ідеєю релігійної єдності» наприкінці XIX століття й вплинуло на те, що П. Куліш у поемі приділив чимало уваги проблемі віровчення (адже в 1885 році вже були готові три частини другої пісні поеми «Маруся Богуславка»), що дали привід для полеміки й неоднозначної оцінки твору.

Безпідставність і помилковість «характеристики» творчості П. Куліша, проголошеної С. Томашівським: «В історії ідеолог без синтезу, у філософії - фантаст без ідеї, в суспільнім житті - народник без демократизму, в національнім - культурник без розуміння ходу культури, в політиці -український патріот, що ненавидить Україну з любові до неї і шкодить їй... » [15, с. 98], - довів В. Щурат ще в 1908 році у трьох лекціях про своєрідність світогляду П. Куліша, читаних у львівській «Академічній Громаді», і ствердив це у «Філософських основах творчості Куліша». На думку В. Щурата, вже те, що С. Томашівський «Марусю Богуславку» ділить на частини і трактує першу як історичну, а другу як філософську, «дав доказ, що він не зрозумів цілості. За цим непорозумінням пішло друге: вишукуваннє анальогій з попередниками» [0, с. 108]. Щодо перекручування історичних фактів у творі, то Куліш писав «поему, а не історію, і в обжалованню козацтва не виступав, як прокуратор, але як поет, у якого зміцненнє світла і згущеннє тіней буває артистичним середником, а історична точність не є цілею» [15, с. 109].

Про те, що історичний «багаж» у поемі П. Куліша має лиш «декоративну» вартість, В. Щурат зазначив і в передмові «Кулішева «Маруся Богуславка», до поеми, надрукованої в 1928 році у Львові. На його думку, народнопісенність, історичність у творі П. Куліша є наслідком змішання «матеріялу народної поетичної творчості з матеріялом історії й мемуаристики як персонаж поеми, так і характеристика його з характеристикою відносин між християнським і турецьким світом, між Україною й Туреччиною, певно не є й не можуть бути історично вірні. Він-жеж і не наміряв писати ані віршованої історії, а ні історичної поеми. Він написав поему сучасности, поему своїх власних настроїв і думок про сучасне, в якому сам у 1880-их рр..м.с. відіграв визначну ролю» [13, с. 6].

У досліджуваних студіях С. Томашівський і В. Щурат досить детально проаналізували образ Марусі Богуславки в однойменній поемі П. Куліша, акцентували на контексті історії. С. Томашівський мав «схильність» у багатьох своїх працях оцінювати діячів минувшини з перспективи виняткових рис, «потрібних для осягнення устремлінь, мрій, почувань, настроїв соціальної/національної спільноти, себто формації героїзму (воля,

енергія, сила, здатність до панування, ореол непереможності чи виключності, незвична пошана сучасниківі т.п.)» [16, с. 205]. О. Ясь, розглядаючи неоромантичні та інтелектуальні складові в історичній концепції вченого, зазначив, що поняття «образ» в інструментарії вченого посідає важливе місце, він уподобав його за «гнучкість і композиційні можливості, мінливість метафоричного забарвлення, ... образ якнайкраще задовольняв як вимоги концептуалізації, так і потреби популяризації, зокрема поєднував різні мисленнєві складові, пізнавальні стратегії, культурні взірці» [16, с. 214]. Тому й не дивно, що в праці «Маруся Богуславка в українській літературі» однойменному образу відведено багато уваги.

Одна з важливих теоретико-методологічних категорій у літературі -художня концепція особистості, що охоплює «принципи зображення персонажів і систему суспільно-філософських поглядів письменника» [9, с. 233], відкриває широкі можливості для нових трактувань текстів, образів художніх творів. Образ Марусі Богуславки з однойменної думи в українській літературі є улюбленим і широко інтерпретованим у «різних видах мистецтва завдяки драматизму й гострому психологізму» [11, с. 29]. У поемі «Маруся Богуславка» П. Куліша, автором акцентовано передусім на красі Марусі Богуславки, її подано як «тип найкращий України», зображений у народнопісенній манері (символіка, опис подій, характеристика іншими персонажами): «Народила мати доню, /Мов намалювала» [8, с. 444]; «Її Маруся, мов едемська пері, /Летить назустріч, вся, мов рай сіяє» [8, с. 497]; «Звідкіль ти взялася, / Що нам сонцем, і світом, і раєм небесним здалася?» [8, с. 527]; «Його хата сяяла тілько рушниками /Та пахучими на божниках квітками, /Та хорошою, як божий рай, дочкою, /Що всім брала очі красотою»
[8, с. 443].

«Маруся Богуславка» П. Куліша - ліро-епічна поема, має виразну епічну домінанту. У творі перевага надається описам подій в Україні та Туреччині, філософсько-релігійним роздумам, проте присутність Марусі «за кадром» постійно відчутна. Поема витримана у відповідності до народної думи, фінал першої частини подібний до «славословія», закінчується уславленням героїчного вчинку Марусі Богуславки, що пролунало з вуст Левка Кочубея:

«Хоть потурчилась ти ради лакомства й панства, небого, Молитов по Вкраїні й пісень про тебе буде много. Спасемо ми гуртом від гріхів твою душу убогу, А до турчина знайдемо луччу, не п' яну дорогу». . Ось галера блищить золота перед нами: рушаймо, І Марусину славу із роду та в рід передаймо» [8, с. 529]. В. Івашків у науковій розвідці «Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки)» писав, що Куліш-фольклорист постійно шукав нових аспектів аналізу української пісенної творчості, стежив за сучасними йому науковими фольклористичними дослідженнями, «більше уваги звертав на поетичність окремих пісенних образів, прагнучи

переконливіше показати глибину емоційного впливу фольклорного слова на слухача» [4, с. 357].

П. Куліш в образі Марусі Богуславки уособив найкращі риси української жінки: і красу, і морально-етичні чесноти, намагався «естетично та історично обґрунтувати тему вищості жіночого начала в сутності людського буття» [5, с. 622]. Образ Марусі Богуславки, найідеальнішої «фігури» української жінки, яка зберегла «найблагородніше почування людяності й любови ближнього та визволила з турецької неволі своїх земляків-бранців» [13, с. 3-4], на думку В. Щурата, П. Куліш «наблизив» до Міліклії, жінки Османа II, яка жила в султанському дворі 1604 - 1622 роках і була родом з України.

Дослідники як XIX, так і XX століття висували аргументи й з приводу того, чи могла героїня думи «Маруся Богуславка» мати прототип. Історичну довідку про становище «потурчанок» дали В. Антонович, М. Драгоманов і М. Костомаров, яку аргументовано заперечив С. Томашівський. На його переконання, Маруся Богуславка не є жодною із згаданих вченими «русинок». Дослідник українського героїчного епосу Б. Кирдан довів, що образ Марусі Богуславки - це художній вимисел, образ, витворений поетичною фантазією кобзарів, заснованою на дійсності. «Знаючи, що турки й татари брали собі в дружини українок, кобзарі могли створити у своїй уяві образ жінки, яка, використавши своє становище, допомагає невольникам -своїм співвітчизникам. Не обов'язково при цьому, щоб прототип існував у дійсності» [7, с. 97]. Це узагальнений образ жінок-бранок, які допомагали своїм співвітчизникам.

Героїня народної думи «Маруся Богуславка», на думку С. Тимошівського, бере «за серце читача чистотою своїх почувань і ділань. Безкорисно і без вирахування, на основі самої прихильності до бідних невільників і споминів про християнську землю, які не вигасли при всій переміні її життя. Признанє до потурчення і прощальні слова, навіяні тугою і жальом, можуть вийти такими лише з чистого серця і стають найкращим свідоцтвом про благородність Марусі» [12, с. 13].

Отже, заперечення міжнаціональної та конфесійної ворожнечі, вираз філософії любові й злагоди між людьми й народами в поемі П. Куліша «Маруся Богуславка», викликали неоднозначні оцінки як пересічних читачів, так і відомих письменників, науковців. Трансформація фольклорного мотиву твору в систему суспільно-політичних відносин допомагає художньо осмислити буття українського народу, сповідання християнських заповідей і моралі. Після друку поема була в колі наукових та читацьких інтересів, проте й на сьогодні найґрунтовнішими є студії початку XX століття про твір -історико-літературний нарис С.Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі» (1901) і В. Щурата «Філософська основа творчості П. Куліша» (1922), «Кулішева «Маруся Богуславка» (1928), як доказ інтересу до твору й неординарності творчої індивідуальності письменника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Вл., Драгоманов М. Историческія пЪсни малорусскаго народа съ обьясненіями Вл. Антоновича и М.Драгоманова. - К: Типография М.И. Фрица, - Т.1. - 1874. - 379 с.
2. Вертій О. Народна поетична творчість і національне відродження України (Місце українського фольклору в культурологічній концепції Пантелеймона Куліша) / Олексій Вертій // Народна творчість та етнографія. - 1994. - №4. -С. 47 - 57.
3. Думи /Упор. Г.А.Нудьга. - К.: Рад. письменник, 1969. - 354 с.
4. Івашків Василь. Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки) // Хроніка 2000. - № 78. - С. 329 - 369.
5. Івашків В. М. Примітки. Маруся Богуславка // Куліш П. О. Твори: В 2 т. -К.: Наукова думка, 1994. - Т. 2. - С.620 -639.
6. Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства /Микола Зеров // Зеров М. К. Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1990. -Т.2: Історико-літературні та літературознавчі праці / Упор. Г.П.Кочура, Д.В.Павличко. - К.: Дніпро, 1990. - С. 246 - 293.
7. Кирдан Б.П. Украинские народне думы (ХУ - начало ХУІІ в) /Б.П. Кардан. - М.: Академія наук СССР, 1962. - 286с.
8. Куліш П. Маруся Богуславка /Пантелеймон Куліш // Куліш П.О. Твори: В 2 т. - К.: Дніпро, 1989. - Т. 1. Поетичні твори. - С. 441 - 531.
9. Марко В. Стежки до таїни слова: Літературознавчі й методологічні студії. /Василь Марко. - Кіровоград: Степ, 2007. - 264 с.
10. Нахлік Є. Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша /Євген Нахлік // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 2006-2007. - №15. - С. 487 - 497.
11. Плісецький М.М. Українські народні думи: сюжети і образи /М. М. Плісецький. - К.: УКСП „Кобза", 1994. - 364с.
12. Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історико-літературний нарис /Степан Томашівський. - Львів: Літературно-Науковий Вісник, 1901. - 75с.
13. Франко І. Маруся Богуславка. Друга половина // Літературно-Науковий Вісник. - Львів: Наукове товариство імени Шевченка, 1901. - Кн. 2. - Річник ІУ. - Том ХІІІ. - С. 117 - 118.
14. Щурат В. Кулішева «Маруся Богуславка» /Василь Щурат // Пантелеймон Куліш Маруся Богуславка. Поема з 1620-их років. З передмовою та поясненнями. - Львів: Спілкове видання, 1928. - С. 3 - 14.
15. Щурат В. Філософська основа творчості П. Куліша /Василь Щурат. - Львів, 1922. - 132 с.

16. Ясь О.В. Неоромантизм в історичній візії С.Томашівського /Олексій Васильович Ясь // Український історичний журнал. - 2011. - №4. - С.195 - 214.